

Tourism and Recreation

<https://dergipark.org.tr/tourismandrecreation>

E-ISSN: 2687-1971

Bir çay içelim mi? Sosyokültürel açıdan çay*

Shall we have a tea? Tea in a socio-cultural perspective

Rukiye Erşahin

Şehit Demet Sezen Çok Programlı Anadolu Lisesi , Yiyecek ve İçecek Hizmetleri, rukiyeersahin35@gmail.com, 0000-0002-0575-1204

MAKALE BİLGİSİ/ ARTICLE INFO

Araştırma / Research Article

Anahtar Kelimeler:

Mutfak Kültürü, Çay, Türk Kültüründe Çay, Sohbet

Key Words:

Cuisine Culture, Tea, Tea in Turkish Culture, Conversation

Gönderme Tarihi/Received Date:
29.03.2021

Kabul Tarihi/Accepted Date:
07.06.2021

Yayımlanma Tarihi/Published Online:
30.06.2021

ÖZET

Çay, dünyada olduğu gibi Türkiye’de de çok tüketilen içeceklerden birisidir. Çay tüketiminin ve bu tüketim sıklığının her geçen gün artması, gündelik hayatta normal işlevinin dışına çıkarak ona bambaşka kültürel işlevler kazandırmıştır. Bireyin yalnızken içebildiği çay, en az iki kişinin etkileşimi ile tanışıklığı, sohbetleri ve bir araya gelmelerinin oluşturduğu atmosferi de değiştirmektedir. Çay, kişiler arası iletişimi geliştirmesi yönünden Türk kültüründe önemli bir role sahiptir. Misafirliklerde, sohbet ortamlarının olduğu çayhanelerde, kafelerde sıklıkla tüketilen, ikram edilen içecek olması, içildiği ortama samimiyet katması, kişileri birleştirici ve bağdaştırıcı bir role sahip olması yönündeki işlevleri, çay odaklı çalışmalarını önemli kılmaktadır. Bu çalışmada çayın üretimi, özellikleri, Türkiye’de çayın durumu gibi bilgiler akabinde sosyokültürel alandaki rolünün araştırılması amaçlanmaktadır. Çalışmanın amacına bağlı olarak, nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği ile 2020 yılı Aralık ayında, İstanbul’da ikamet eden farklı demografik özelliklere sahip 10 öğretmen ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler ortalama 35 dakika sürmüştür. Her bir görüşme ses kaydına alınmış ve sonrasında deşifre edilerek analiz yöntemine tabi tutulmuştur. Çay ve kişilik, çayın özellikleri ve hazırlanması, çay ile ilişkili ritüeller, çayın sosyallığe ve sağlık üzerine etkileri ile ilgili analiz edilen metinler kodlanıp temalandırılarak değerlendirilmiştir. Temalandırma sonucu çayın öncelikle ihtiyaç ve alışkanlık haline geldiği, kişileri sakinleştirip rahatlattığı söylenebilir. İletişim kurma ve sosyalleşme açısından bir araç haline geldiği, çay tüketim sıklığı ve alışkanlıkları ile çay demleme şekillerinin bölgeden bölgeye değişebildiği, çeşitli ülkelerde çay ile ilgili davranış kalıplarının oluştuğu sonuçları çalışmadan elde edilen bulgular arasındadır. İleriki çalışmalarda farklı meslek grupları ile derinlemesine mülakatlar yapılması çay ile ilgili daha çeşitli bilgiler elde etmeyi olanaklı kılacaktır.

ABSTRACT

Tea is a kind of drink which was consumed mostly in Turkey. Increase of tea consumption frequency day by day made this drink leave its daily normal function and made it have another cultural function. The tea that is drinkable when somebody is alone changes the atmosphere of conversations and reunions creating the interaction of at least two people or more. Tea has an important role in Turkish culture due to its role in improving interpersonal communication. It is important to work with a focus on tea, as it is a beverage frequently consumed and served in teahouses, in cafes, that it adds sincerity to the environment where it is drunk, and that it has a unifying and harmonizing role. The aim of this study is to search and gain information about the brewing the tea, specialties of tea, the situation of tea in Turkey and following all this information, exploring its role in socio-cultural area. Depending on the purpose of the study, face-to-face interviews were conducted with 10 teachers with different demographic characteristics residing in Istanbul in December 2020 with the interview technique, one of the qualitative research methods. Interviews lasted 35 minutes on average. Every interview was recorded, deciphered and then analyzed. The texts analyzed about tea and personality, characteristics and preparation of tea, rituals associated with tea, effects of tea on sociality and health were evaluated by coding and theming. It can be said that as a result of theming, tea has become a necessity and habit, and calms and relaxes people. As a result of theming, it can be said that tea has become a necessity and a habit, calming and relaxing people. Among the findings obtained from the study are that it has become a tool in terms of communication and socialization, the frequency and habits of tea consumption and the ways of brewing tea can vary from region to region, and behavior patterns related to tea occur in various countries. In-depth interviews with different professional groups in future studies will make it possible to obtain more diverse information about tea.

1. Giriş

Milletlerin kimliğini geçmişten bugüne taşıyan olgulardan biri de kültür kavramıdır. Bu anlamda kültür, bir toplumu şekillendiren ve onu soyut-somut yaşantılarla yaşatan bir öğedir.

Din, inanç, değer, tutum ve algılamalar; festivaller, gelenekler, adetler gibi unsurlar kültürün yapısını oluştururlar. Toplum tarafından istendik davranışlar ile bireylerde oluşturulmaya çalışılan toplumsallaşma süreci; toplumsallaşma, toplumsal ilişkiler, paylaşımlar ve toplumsal birliktelikler için önemli

* Bu makale 18,19 Şubat 2021 tarihinde İstanbul’da düzenlenen I. Ulusal Gastronomi Çalışmaları Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuş “Bir çay içelim mi? Sosyokültürel açıdan çay” başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

unsurlardır. Evlenme, doğum, sünnet törenleri, mevlitler, ölümler gibi toplumsal olaylar, toplumların kaynaştıkları etkinlikler olarak bilinmektedir (Sağır, 2012). Bu bağlamda çay içme kültürü de toplumdaki bireyleri kaynaştıran bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde çay, tüm dünyada sudan sonra en çok tüketilen, alkolsüz ve rahatlatıcı özelliği bulunan bir içecektir. Düzenli tüketildiğinde çeşitli hastalıkları önleyici ya da yavaşlatıcı özelliği bulunan çayın bazı türlerinin kilo vermede de işe yaradığı görülmektedir (Albayrak, 2018). İçerdiği florür sayesinde diş sağlığında, kan damarlarının genişlemesinde, kronik bronşit ve akciğer hastalıklarını önlemede, düzenli nefes alma ve kalp ritminin düzenlenmesinde, ishali önlemede, damarların sertleşmesini önlemede yardımcıdır (Gürsoy, 2005).

Çayla ilgili ilk bilgilere baktığımızda dördüncü yüzyılda Kien-Lung tarafından kaleme alındığı ve dokuzuncu yüzyılda Çinli Lu-Yue'nin "Çay Vecizesi" isimli bir kitap yazdığı bilinmektedir (Gözler, 2014). Çay ve çaya dair kültür, ilk olarak Çin'de ortaya çıkmış ve buradan tüm dünyaya yayılmıştır. Çin efsanesine göre çayın ilk kullanımı ve bulunuşu, MÖ 3000 yılına dayanmakta ve İmparator Shen Nung'un bulduğu rivayet edilmektedir. Çin'den Japonya'ya yayılan çay, ardından 17.yy'da Avrupa'ya ve İngiltere'ye; 19. ve 20.yy'da Rusya, Anadolu, Seylan, Brezilya ve ABD'de de yetiştirilmeye başlanmıştır (Çalışır vd., 2019). Osmanlı Devleti'nde de ilk yetiştirilme çabalarının Tanzimat Dönemine denk geldiği düşünülmektedir. Cumhuriyet döneminde de çay yetiştiriciliği için çalışmalar başlatılmış ve öncülüğünü Zihni Derin yapmıştır (Yurtoğlu, 2018).

Kazan âlimlerinden filolog ve tarihçi Abdül Kayyum Nâsiri (Çağatay, 1952), Fevakihi'ül Cülesa adlı eserinde Hoca Ahmet Yesevi'nin çay ile tanışıklığından bahsetmektedir. (Gözler, 2014). 12. yüzyıla denk gelen bu hadise ile beraber çayın; ipek, mücevher gibi mallar taşıyan kervanların kullandığı İpek Yolu vasıtasıyla doğudan batıya doğru yayıldığı bilinmektedir. Öyle ki o dönemlerde Pekin, Buhara, Semerkant gibi şehirlerde kurulan çayhaneler bunun birer örneğidir. 13. ve 15. yüzyılda Anadolu'ya gerçekleşen Moğol istilaları ve bunun sonucu yaşanan göçler ile birlikte çayın Osmanlı Devleti'ne girdiği söylenebilir. Yine Türk halkı ve diğer kültürlerle çayın tanıtılması ve pazarlanması Tatarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. 18. yüzyılın sonlarına doğru Kırım ve Buhara halkının İstanbul'a olan göçleri ile birlikte İstanbul'daki ilk çay ticarethaneleri bu göçler sayesinde olmuştur (Kuzucu, 2012).

Osmanlı döneminde çay ile ilgili yazılan eserlere bakıldığında; Damatzade Ebül- Hayr Ahmed Efendi'nin 1731'de yazdığı Çay Risalesi, 1879'da Hoca Ahmet İzzet Efendi'nin Çay Risalesi, 1893'de Ali Nazıma'nın Çay adlı eseri ve 1910'da Mehmet İzzet Efendi'nin kaleme aldığı Çay Hakkında Malumat adlı eserler olduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde çay üretimine ait ilk resmi bilgi 1879 yılına aittir. Yine ilk tarım bitkisi olarak kullanımı II. Abdülhamit dönemine; ilk bilimsel çalışmanın da 1918 yılında yapıldığı bilinmektedir (Gözler, 2014).

Türk toplumunun vazgeçilmez içeceği olan çay, Türk milleti tarafından çok sık tüketilen bir içecektir. Günün her öğününde rahatlıkla tüketilebildiği gibi çeşitli etkinlikler ile bir araya gelen

insanları birleştirici bir rolü vardır. Tarihin birçok alanında toplumsal hayata dâhil olan çayın bireyleri sosyokültürel açıdan birleştirici özelliği ile karşılaşmak mümkündür. Örneğin, Can Yücel'in "Yalnızlığa Dair" adlı şiirinde:

*"...Zor değil, hiç zor değil, demli çayı bardakta karıştırıp,
Bir başına yudumlamak doyusya*

Ama

"Çaya kaç şeker alırsın?"

Diye soran bir ses olmalı ya ara sıra..." derken çayın yalnız başına içilmesinden çok birlikte içilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Necip Fazıl Kısakürek'in "Zindandan Mehmete Mektup" adlı şiirinde;

"Çaycı getir ilaç kokulu çaydan

Dakika düşelim senelik paydan

Zindanda dakika farksızdır aydan..." derken yine yalnızlığa eşlik eden bir deva olarak çaydan bahsedilmektedir (Duman, 2005).

Türk halk kültüründe ve edebi yazında çay ile ilgili eserler bulmak mümkündür. Kanber Algan'ın Yemeklerin Destanında, Âşık Yener'in "Çay Getir Bize" adlı şiirinde, Sait Faik Abasıyanık'ın "Simitle Çay" ve "Semaver" hikâyelerinde, Renan Demirkan'ın "Üç Şekerli Çay" ve Salah Birsel'in "Kahveler Kitabı" isimli kitaplarda, Cevat Abbas'ın "Atatürk'ün Gerçekleşmeyen Çay Ziyafeti" isimli anısında, "Özkan Avcı-Ahmet Kabil'in Atışmasında" çayın bu tarz edebi eserlere konu olduğunu görülmektedir. (Duman, 2005).

"Çayı icat etti bir pir,

Sabaha iki, akşama bir..."

diyen Sivas tekerlemesinde, "Senden bir tek isteğim, oğlanlara arada sırada çay ve sempati vermemdir." diyen Robert Anderson'ın "Çay ve Sempati" isimli oyununda da çayın gündelik hayata ne denli işlediği konusunda örnekler bulunabilmektedir (Gürsoy, 2005).

Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı "Seyahatname" adlı eserinde Asya Türklerinin çay tüketimlerinden bahsedilmiştir. Dünya ülkelerine göre Türk tarihine daha geç gelen çay, sosyal hayatta izleri daha kalıcı olmuş ve Türkler tarafından hızla benimsenmiştir (Çalışır vd., 2019).

Türk ressamlardan Hoca Ali Rıza'nın, Yalçın Gökçebağ'ın çay ile ilgili tabloları, Şeref Akdik'in 'Çay Bahçesi' isimli yağlı boya tablosu çay konusunu resim sanatında görülmesini sağlayan eserlerden sadece birkaçıdır (Duman, 2005)

Çalışma, Türk toplumunun vazgeçilmez içeceklerinden biri olan çayın, toplum üzerindeki algısı, kişilerin çaya bakış açılarının yansıtılması ve çayın üstlendiği rollerin ortaya çıkarılması amacıyla yapılmıştır. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği ile katılımcıların bakış açılarını anlama ve yansıtma üzerine odaklanılmıştır. Çayın toplumsal yaşamdaki yeri, katılımcıların günlük çay tüketim sıklığı, çayı tercih etme sebepleri, çayın bireyler üzerindeki algısı ile çay hakkındaki tutum ve davranışları; nitel araştırma yöntemlerinden biri olan görüşme tekniği ile incelenmeye çalışılmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

Türk kültüründe çayın toplum hayatına girmesi, diğer ülkelere nazaran daha geç tarihli olsa da zaman içerisinde kalıcı olarak yerleşmiş; sosyal hayattaki yansımalarıyla, çayın Türk toplumu tarafından kolaylıkla benimsenmesini ve bir kültür haline gelmesini sağlamıştır (Çalışır vd., 2019). Bu açıdan çayın üretimi ve özellikleri, Türkiye’de çayın tarihi, yetiştirilme alanları gibi konular bu bölümde incelenmiştir.

2.1. Çay Üretimi ve Çayın Özellikleri

Çin başta olmak üzere, Hindistan, Sri Lanka, Endonezya ve Türkiye’de üretimi yapılan çayın yaklaşık 2000’den fazla çeşidi olduğu düşünülmektedir (Albayrak, 2018). İstatistiklerine göre 2018 yılı dünya çay üretiminde Çin %41, Hindistan %21, Kenya %8, Sri Lanka %5, Vietnam %4, Türkiye %4, Endonezya %2, İran %2 ve diğer üretici ülkeler %13 paya sahiptir (tarimorman.gov.tr) . Çin’i sırasıyla Hindistan, Kenya, Sri Lanka ve beşinci sırada 235 bin tonluk üretimi ile Türkiye takip etmektedir (Kılıç vd., 2012).

Çay bitkisinin taze yapraklarından üretim yapılmakta ve bu yapraklar siyah (fermente edilmiş), oolong (yarı fermente edilmiş) ve yeşil çay (fermente edilmemiş) olarak gruplandırılmaktadır. Dünya çay üretiminin yaklaşık %75’i siyah çay olarak işlenmektedir (Albayrak, 2018). Siyah çayın kalitesi, çoğunlukla tat ve hoş koku gibi özelliklere göre değerlendirilir. Siyah çayın kalitesinde depolama, hasat yöntemi, üretim koşulları, hastalık ve zararlı gibi pek çok faktör rol oynamaktadır (Muthumani vd., 2013).

Yetiştirilmesi için sıcaklık ve neme ihtiyaç duyan çay, uygun koşullar sağlandığı takdirde yıl boyu sürgün oluşumunu devam ettirir. Soğuk coğrafyalarda ve mevsimler arası sıcaklık farklılıklarının fazla olduğu bölgelerde çayın sürgün oluşumu durmaktadır. Yıllık yağış miktarının 2000 mm. ve bağıl nemin %70’in altında olmadığı, düzenli yağış alan bölgelerde yetişebilen çay bitkisi için iklim ve toprak koşulları da önemlidir (Murat, 2017). Çay bitkisi gevşek, humuslu, asitli ve alkali özellikteki topraklar ile nemli iklimleri sever (Megep, 2014).

Çay yapraklarının bileşiminde; uyarıcı etki veren kafein, çaya buruk tadını ve rengini veren tanen ile kokusunu veren uçucu yağlar bulunmaktadır (Megep, 2014). Ayrıca çayın içeriğinde; asitler, alkaloidler, antioksidanlar, aromatikler, acılık kaynakları (tanenler ve diğer polifenoller), kateşinler, flavonoidler, fitoöstrojenler, pigmentler (klorofil, karotenoidler ve bazı flavonodler), polifenoller, şekerler, tanenler ve diğerleri (florür, manganez ve C vitamini) de yer almaktadır (Stanway, 2014)

Çay, bitki formunda iken toplanıp tüketilme aşamasına gelene kadar; soldurma, kıvrıma, oksidasyon, kurutma ve tasnif olarak çeşitli evrelerden geçer. Çay yapraklarının sıcak havaya maruz kalmasıyla yapraklarındaki suyun uçurulması soldurma işlemidir ve zorunludur. Soldurma işlemine tabi tutulan yaprakların çeşitli makinelerde parçalanıp ezilmesi kıvrıma işlemi oluşturur. Yaprakların kimyasal bileşiklerinin kıvrıma sonucu değişikliğe uğraması sonucu çaya renginin, buruk tadının, parlaklık, koku ve aromanın verildiği aşama oksidasyondur. Fermente olmuş çayın nem

oranının düşürülmesi işlemi kurutma; kurutulmuş yaprakların eleklerden geçirilerek büyüklüklerine göre ayrılması ve paketlemelerin yapılması da tasnif ve ambalajlama olarak adlandırılmaktadır (Megep, 2014).

2.2. Türkiye’de Çay

Yoshihumi Honda’nın Türkiye’de çay üzerine yapmış olduğu bir araştırmada, Türklerin çay ile tanışmalarının İpek yolu sayesinde 17. yüzyıla dayandığından bahsetmektedir. Honda’ya göre, 1838’de Japonya’dan ithal edilen çay tohumları, iklimsel ve teknik nedenlerden dolayı başarılı olamamıştır. 1917’de Gürcistan’dan getirilen çay ağaçları, 1924’te ekimi başarı ile sonuçlanmış ve 1938 yılı sonunda 138 kilogram çay üretilmiştir. 1947’de de ilk ticari çay fabrikası kurulmuş ve Türkiye bu tarihten sonra kahve ithalatını yasaklayıp içecek tercihini kahveden çaya çevirmiştir (Honda, t.y.).

Çay, Artvin’in Hopa ilçesinden başlayarak Trabzon’un Araklı deresine kadar olan kıyı şeridinde yetiştirilen bir sanayi bitkisidir. Gürcistan sınırından başlayıp Trabzon’un Araklı Karadere sınırına kadar olan Karadeniz kıyı şeridi ve 30 km içerilere kadar giren, yaklaşık 1000 metre yüksekliğe kadar uzanan yamaçlar, çay yetiştiriciliği için en elverişli bölgelerdir. Yaş çay üretim yoğunluğu sırasıyla Rize, Trabzon, Artvin, Giresun ve Ordu’da yapılmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020).

Türkiye’de Doğu Karadeniz Bölgesi’nde beş ilde yapılan çay üretimi bölge halkının gelir kaynağını oluşturmaktadır. Bölgedeki verimi artırmak için bilinçli gübreleme ve budama işlemlerinin yapılması çay bitkisinden alınacak verimi artıracaktır. Bölge halkının çay tarımı dışında farklı çalışmalar yapması çay üretiminde verimi azaltmaktadır. Organik tarım ve iyi tarım uygulamalarının artırılmasıyla organik çay üretimi teşvik edilmelidir (Uzundumlu vd., 2019).

Siyah çay ile 19. yüzyılda tanışan Türk toplumunda, bu yüzyılın sonlarına doğru Doğu Karadeniz’de çay yetiştiriciliği başlamıştır (Güneş, 2012). Yaklaşık 90 yıl öncesine dayanan bu süreç içerisinde çok fazla değişiklik yaşanmıştır. 1984’te tekelin kalkması, üretim hızının artması, özellikle 1963’ten sonra üretimin ithalattan yerli üretime geçmesi, çay üretim alanlarındaki artış bu gelişmeler arasında sayılabilir (Özcan & Yazıcıoğlu, 2013). Böylelikle çay Türk kültürünün vazgeçilmez bir parçası olmuştur (Güneş, 2012). Çay tüketimine bakıldığında, Türkiye dünyada Çin ve Hindistan’dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye’de yıllık kişi başına çay tüketimi üç kg civarındadır (Kılıç vd., 2012).

Tarım ve Orman Bakanlığı’nın 2021 Ocak Çay Raporu’na göre; Türkiye’nin 2019 yılı itibarıyla en çok çay ihraç ettiği ülkeler sırasıyla; Belçika (%46,7), Gürcistan (%13,9), Almanya (%8,2), KKTC (%7,7) ve ABD (%4,9), Hollanda (%2,6) ve Diğerleri (%16) olarak sıralanmaktadır. Yine 2019 yılı itibarıyla Türkiye’nin çay ithalatı yaptığı ülkeler sırasıyla Sri Lanka (%80,3), Kenya (%9,3), Hindistan (%5,7), İran (%0,6), Vietnam (%1,2), Hollanda (%1,4) ve Diğerleri (%1,5) olarak sıralanmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Çay sektöründe, çok farklı sektörlerle birlikte çalışılmaktadır. İnsan emeğinin yanı sıra tarım, pazarlama,

reklamcılık, ulaştırma, sağlık gibi farklı sektörleri içine alan çay bitkisinin rekabet gücünün artırılması açısından pazar şartlarının araştırılması önemlidir. Teknoloji, sermaye, finans gibi alanlarda yapılacak araştırmaların takibi ve artırılması, devletin çay üretimi alanında destekleri ve bu alanda alınacak kararların geliştirilmesi açısından katkı sağlayacaktır (Kurt, 2018).

3. Literatür Taraması

Bugüne kadar çay üzerine yapılmış çalışmaların genel içeriğine bakıldığında bu çalışmaların çoğunluğunun çay bitkisinin tarihi, üretim ve tüketim süreci, pazarlanması, işlenmesi, bileşimi ve içeriği yanında sağlık üzerindeki etkileri ile ilgili olduğu görülmüştür. Sosyokültürel yönüyle ilgili yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır.

Aydın (2003), Cumhuriyet sonrası dönemde çay üzerine yazılmış eserleri alan yazın yöntemiyle araştırmış ve Faruk Nafiz Çamlıbel, Necip Fazıl Kısakürek, Ahmet Hamdi Tanpınar, Sezai Karakoç gibi Türk edebiyatının önemli şairlerinin çayı konu alan şiirlerini incelemiştir. Çelik (2006), alan yazın yöntemini kullanarak çay çeşitlerini, içeriğini ve sağlık üzerindeki etkilerini araştırmış ve yaşlanmayı geciktirici özelliğinin olduğunu açıklamıştır. Çayın içeriğinde bulunan kafein dolayısıyla çok sık tüketiminde toksik etkiler yarattığından söz etmiştir. Günlük tüketilen dört fincan çayın kronik hastalıkları önlemede yeterli olmadığını belirtmiştir. Günlük tüketilen 6-10 bardak çayın kronik hastalıklardaki riski azalttığı, yetişkinlerde günlük toplam önerilen sıvı miktarının 0.9-1.4 litresi çay olması gerektiği sonucuna varmıştır.

Erdemir (2010), araştırmasında "cha-no-yu" (Japon çay seremonisi) başlığı altında tarihsel süreç içerisinde çayın nasıl efsaneden sanata dönüştüğünü incelemiş ve Türkiye'de bu konuda çok fazla çalışma yapılmadığını belirtmiştir. Alan yazın taraması yöntemini kullanarak yapmış olduğu araştırmasında cha-no-yunun, Japonya'da Budizmin etkisiyle yeşil çayın bazı geleneksel kurallar çerçevesinde hazırlanıp tüketilmesinden, cha-no-yu okullarını ve çeşitlerini, cha-no-yu gereçlerini, Zen Budizmi ile olan ilişkisini Japon kültürü çerçevesinde incelemiştir.

Genç (2010), çayın bir bitki iken nasıl tarımsal ürün sürecine geçtiğini ve bunun toplum üzerindeki etkisini araştırmış, toplumsal ilişkilerin dönüşümü içerisinde günlük hayatın evrimini, meta olarak çayın üretim ve tüketim sürecini alan yazın taraması yaparak incelemiştir. Güneş (2012), yapmış olduğu araştırmada da Türk çay kültürü ve ürünleri, Türk toplumundaki ilişkisi, çay ve çay kültürü etrafında alan yazın taraması yöntemiyle değerlendirilmiş; Türklerde çayın tarihi, çay araç ve gereçleri, çayın hazırlanması ve sunumu ile çay tüketimine değinilmiştir.

Kılıç vd. (2012), 150 kişi ile görüşerek anket yöntemi uyguladıkları araştırmalarında; çay tüketiminde tüketici davranışlarını Samsun ili Atakum ilçesi bazında incelemiştir. Araştırma sonucunda; ailelerin en fazla siyah çay tükettikleri, satın alma kararlarında ve aile ekonomisinde daha çok kadınların etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Ailelerin çay satın alırken en çok dikkat ettikleri hususun kalite olduğu, çay

tüketiminin gelire göre değişiklik göstermediği ve bu sebeple çay tüketiminin alışkanlık haline gelerek kültürümüzde yer edindiğini belirtmişlerdir.

Sayılı & Gözener (2013), Trabzon ili Of ilçesinde tüketicilerin çay tüketim durumları ve alışkanlıkları incelenmiştir. Araştırmada kullanılan veriler, 2011 yılı Aralık ayı içerisinde, anket yöntemi ile 220 ailenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre; aylık çay tüketim miktarının 2.33 kg/aile olduğu, daha çok siyah çayın tüketildiği, keyif alma ve alışkanlık faktörlerinin çay tüketimindeki en önemli unsurlar olduğu, satın almadaki en önemli faktörün ise kalite olduğu tespit edilmiştir.

Üstün & Demirci (2013), Rize bölgesinde yetiştirilen çayın tarihsel gelişimini, türlerini ve içerdiği etkin maddeleri de değerlendirerek sağlık üzerindeki etkilerini alan yazın yöntemi ile incelemiştir. Aykaç vd. (2014), çayın tıbbi ve geleneksel kullanışlarını alan yazın yöntemiyle incelemişler ve sosyal yönünü de tartışmışlardır.

Çakıcı & Şimşek (2017), kişilerin hangi durumlarda neden çay ve kahve içtikleri ve bu içeceklerin onlarda hangi duyguları çağrıştırdığını 100 kişinin katılımıyla yapılandırılmış görüşme tekniği ile araştırmışlardır. Araştırmanın sonucunda çayın daha çok sosyal ortamlarda içildiğini, mutluluk ve huzur verdiğini; kahvenin ise enerjik ve dinç tuttuğunu ve mutluluk, huzur dışında zevk, enerji, öfke ve hasret gibi duyguları çağrıştırdığını belirtmişlerdir.

Çalışır vd. (2019), çayın kişiler arası iletişime ne denli katkı sağladığını, Erzurum ve Gümüşhane illerini örneklem olarak anket tekniğiyle araştırmışlardır. Araştırmaya Erzurum'dan 384 kişi, Gümüşhane'den 380 kişi katılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular kişiler arası iletişim bağlamında değerlendirildiğinde, çay içme kültürü ve kişiler arası iletişim ile aralarında bir bağ kurulduğu belirlenmiştir.

Uzundumlu vd. (2019), çay üretiminde üretici geliri ve çay verimi düşüşündeki nedenlerin belirlenmesi ve bu nedenlerin etkililiğinin azaltılması, hanelerin ekonomik kalkınmalarının sağlanması amaçlanmıştır. Bu amaçla Artvin ilinde 100 üreticinin katılımıyla yüz yüze görüşmeler yapmışlardır. Araştırmanın sonucunda Türkiye'de üretilen çayın yaklaşık %9,5'inin Artvin ilinden sağlanmakta ve çay üretiminin Artvin için önemli bir gelir kaynağı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çay işletmelerinin çoğunluğunun çay ve tarım alanı dışında başka bir faaliyet yürütmesi sonucunda bilinçli gübreleme ve budama işlemlerinin çayın verimi ve kalitesini artıracak sonucuna ulaşmışlardır.

4. Yöntem

Nitel araştırma yönteminde insanların deneyim ve yaşantılarının olduğu gibi aktarılması ve açıklanması istenmektedir. Nitel araştırmalardan elde edilen veriler sözlü ya da yazılı metinlerden oluşur. Görüşmeler, katılımcılardan araştırmaya uygun bilgi toplanması amacıyla sorular sorma ve yanıtlamaya dayalı bir süreçtir. Görüşmelerin temel amacı yaşantılarını ve bu yaşantıları nasıl anlamlandırdıklarını açıklamaktır (Şimşek, 2018).

Çayın sosyokültürel yönünün değerlendirilmesinin amaçlandığı bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme tekniği ile bir konuda güvenilir ve geçerli bilgiler edinebilmek mümkündür. Bazı durumlarda da yeni bilgiler ortaya koyabilmek olanaklıdır. Fakat nitel araştırmalar neticesinde ortaya koyulan bilgilerin genellenabilirliği mümkün değildir. Bu yöntemde önemli olan katılımcıların kendilerini özgürce ifade edebilecek ortamlar oluşturmak; böylelikle yeni ve farklı fikirlerin ortaya çıkmasını sağlamaktır (Çokluk vd., 2011).

Mülakat tekniğinde, yazılı anlatıma göre sözlü anlatımda düşüncelerin daha rahat ifade edilebilmesi, cevapların gerçek anlamları ile birlikte derinliğe inilebilmesi, diğer yöntemlere göre daha az zaman alması ve veri toplamanın geniş alanlarda yapılabilmesi gibi sebeplerden dolayı tercih edilmiştir (Karasar, 2004).

Görüşmeler, 2020 yılı Aralık ayında, İstanbul ili Arnavutköy ilçesinde bulunan Şehit Demet Sezen Çok Programlı Anadolu Lisesinde görev yapmakta olan farklı yaş gruplarına sahip, demografik özellikleri Tablo 1’de aktarılan 10 öğretmen ile gerçekleştirilmiştir. Örneklem olarak seçilen kişilerin hem sektör deneyimleri hem de yiyecek içecek alanında uzman olmalarından dolayı araştırmaya dâhil edilmişlerdir. Araştırmanın katılımcı kitlesi kolayda örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir.

Katılımcılardan, araştırma kapsamında çay ile ilgili ayrı cevaplar alınacak şekilde; çayın bireyler için ne ifade ettiği, çay kültürü hakkında bireylerin düşünceleri, çayı nasıl demledikleri ve tükettikleri, çayın sosyokültürel rolü ve toplumsal ilişkilerin değerlendirilmesi bazında çayın işlevi gibi tanımlayıcı dokuz adet soru sorulmuştur. Araştırmada kastedilen “çay” siyah fermente çaydır. Sorular literatür okumaları neticesinde tasarlanmış, Tablo 2’de özellikleri aktarılan üç alan uzmanının

görüşleri alınarak netleştirilmiştir.

Uzman görüşleri alınarak oluşturulan ana dokuz soru şunlardır;

- Çay sizin için ne ifade ediyor?
- Çayın sosyokültürel rolünü açıklar mısınız?
- Çay kültürü hakkında düşünceleriniz nelerdir?
- Hangi vakitlerde çay tüketirsiniz?
- Çayı nasıl tüketirsiniz?
- Çayı nasıl demlersiniz?
- Kaliteli çay sizin için ne ifade ediyor?
- Çay tüketimi sizin için bir ihtiyaç mıdır?
- Sosyal ilişkilerin geliştirilmesi bazında çayın işlevi hakkında ne düşünüyorsunuz? şeklinde tasarlanıp katılımcılara yöneltilmiştir.

Bu sorulara ek olarak araştırmada katılımcıların demografik özelliklerini ortaya çıkarmaya yönelik olarak bir soru daha yöneltilmiştir.

Görüşmelerin ortalama süresi 35 dakikadır. Katılımcıların izni alınarak görüşmelerin ses kayıtları alınmış, ardından bu kayıtlar deşifre edilerek yazıya aktarılmıştır. Her bir görüşme metni araştırma konusu ve amacına yönelik analiz edilmiş ve kodlanmıştır. Kodlamalar kümelenedikleri bağlamda temalandırılmış ve bulgular kısmında aktarılmıştır.

Literatür incelendiğinde çayın sosyokültürel açıdan ele alındığı çok fazla akademik çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu yönünü ele almak önemli görülmektedir. Bu çalışmada çayın sosyokültürel açıdan Türk kültüründeki önemini ortaya çıkarılması amaçlanmış ve öz bir şekilde değerlendirilmesi yapılmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özellikleri.

Kod	Yaş	Medeni Durum	Eğitim Seviyesi	Mesleki Tecrübe	Branş	Memleket
K1	26	Evli	Lisans	2	Yiyecek ve İçecek Hizmetleri	Çorum
K2	36	Evli	Lisans	12	Moda ve Tasarım Teknolojileri	Kırklareli
K3	32	Bekâr	Lisans	6	Yiyecek ve İçecek Hizmetleri	Karaman
K4	25	Bekâr	Lisans	2	Yiyecek ve İçecek Hizmetleri	Denizli
K5	28	Bekâr	Lisans	2	Yiyecek ve İçecek Hizmetleri	Aksaray
K6	30	Evli	Lisans	4	Yiyecek ve İçecek Hizmetleri	Malatya
K7	30	Bekâr	Yüksek Lisans	5	Kimya	Zonguldak
K8	32	Evli	Lisans	8	Kimya	Yalova
K9	28	Bekâr	Lisans	2	Türk Dili ve Edebiyatı	Van
K10	46	Evli	Lisans	25	İngilizce	Denizli

Tablo 2. Görüşleri alınan uzmanların özellikleri

Kod	Yaş	Cinsiyet	Mesleki Tecrübe	Uzmanlığı	Eğitim Seviyesi
U1	34	Erkek	20 yıl	Mutfak kültürü	Doktora
U2	24	Kadın	5 yıl	Gastronomi ve mutfak sanatları	Lisans
U3	24	Erkek	2 yıl	Gastronomi ve mutfak sanatları	Lisans

5. Bulgular

Mülakat görüşmelerindeki sorulara verilen yanıtlara bakıldığında çay kullanıcılarının kodlanmış beyanları çay ve kişilik, çayın özellikleri ve hazırlanması, çay ile ilgili ritüeller, çayın sosyallığe etkileri ve çayın sağlık ilişkisi şeklinde beş tema altında aktarılmıştır.

5.1. Çay ve Kişiliğe Yönelik Bulgular

“Çay dünyanın gürültüsünü unutmak için içilir.” diyen T’Len Yi Heng ile çayı, usulca ikna eden yumuşak sesli bir çalar saate benzeten Reimertz (2003), çay içmenin hem keyif işi olduğunu hem de bir soluklanma ve kendine gelme açısından dünyevi bir meditasyon olduğundan bahsetmiştir.

Tablo 3’te çayın bireylere ne ifade ettiği konusunda alıntılara yer verilmektedir.

Çay, bireyler üzerinde daha çok alışkanlık haline dönüşmüş, bireyleri fizyolojik ve psikolojik açıdan rahatlatan bir içecek haline gelmiştir. İhtiyaç olmasının ötesinde alışkanlık haline gelmesi, sosyal açıdan iletişim başlatan ve sürdüren bir özelliğinin olması, bulunulan ortama daha iyi uyum sağlanması açısından çaya birçok anlam yüklenmiştir.

Katılımcıların ifadelerinden çayın kişileri rahatlatığı, görüş ve düşüncelerini çay vasıtasıyla aktarabildikleri, çayın olmazsa olmaz genel bir ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki K4’ün açıkça beyan ettiği üzere kimi bireyler açısından yaşam biçimi olduğu bile söylenebilir. Ancak K5 sanki çay içmeye mecbur bırakıldığını, içerisinde yaşadığı kültürel ortamın onu çay tüketimine sevk ettiğini dile getirmektedir.

5.2. Çayın Özellikleri ve Hazırlanmasına Yönelik Bulgular

Vang Yü-çeng “Çayın buruk tadı, ruhumu kaplayan iyi bir tavsiyenin zevkine benzer bir çağrı gibidir.” sözüyle, çayın tadının kişilerde yaratacağı etkileri üzerine bir örnek vermektedir (Gürsoy, 2005). Öyle ki, önceleri şifalı bir bitki olarak kullanılıp

daha sonra günlük içecek haline gelen çay, Türk kültüründe çay servisi ile ilgili çeşitli araçların yaygınlaşmasını sağlamıştır. Örneğin semaver, 18. yüzyıl ortalarında Rusya’da ortaya çıkmış ve daha sonraları Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya girmiştir. Türk kültüründe genellikle ince belli çay bardağı kullanılır ancak çay fincanlarının kullanımını da halk arasında yaygındır. Bunlara ilaveten, çay kaşıkları, çay tepsileri, çay tabakları, çaydanlıklar, demlikler, çay kazan ve otomatları, şekerlikler ve şeker maşaları, çay süzgeçleri ve çay kutuları da çay hazırlama ve servisinde yaygın bir şekilde kullanılan araçlar arasındadır (Duman, 2005).

Katılımcıların vermiş olduğu cevaplar neticesinde kullandıkları çayların özellikleri, servis ve sunumunu yaparken kullandıkları araçlar, çayı tamamlayan aroma vericiler, çayın özellikleri kısmında aktarılmıştır. Katılımcıların çayı nasıl demledikleri ile ilgili anlatılanlar Tablo 4’de yer almaktadır.

Katılımcıların beyanları ve ilgili literatür incelendiğinde çay denildiği zaman hemen hemen herkesin aklına fermente siyah çay (Camellia Sinensis) geldiği görülmektedir (Çelik, 2006). Ancak bununla beraber diğer bitkilerden de çeşitli yöntemlerle çaylar hazırlandığı ve gerek keyif için gerekse sağlık ve benzeri amaçlar için tükettikleri anlaşılmaktadır. Siyah çaya çeşitli aromatik bitki ve meyvelerin eklenmesiyle tadının daha da güzelleştirildiği, “tavşankanı” dediğimiz parlak ve koyu kırmızı renkte (TDK, 2021) tüketiminin açık çaya oranla daha sık tercih edildiği görülmektedir. Çay sunumu için ince belli çay bardağının sıklıkla kullanıldığı, çayı demlerken kişi sayısına dikkat edildiği ve genellikle alt demlikte kaynan suyun üst demlikte önceden eklenmiş çayın üzerine boşaltılarak demlendiğini söylemek mümkündür. Çay tüketiminde şekerin de çoğu kişi tarafından kullanılmadığı, çayın şekersiz içildiği söylenebilir. Çayın damak tadına hitap etmesi, içerisinde katkı maddesi olup olmadığı, standartlara ve sağlığa uygun şekilde üretilip üretilmediği de, çayın kalitesi bakımından önemli niteliklerdendir (Kurt, 2018).

Tablo 3. Çayın bireylere neler ifade ettiğine dair katılımcı beyanları

Katılımcı	Beyanı
K1	“Çay benim için toplanmak demek, bir şeyler paylaşmak demek, dedikodu demek...”
K7	“Çay kültürümüze o kadar oturmuş ki, benim için anlamı büyük. Samimiyet... Bana da daha samimi hissettiriyor. Çayın sıcaklığı bence, kendimizle karşıımızdaki kişiyle telepatik bir ilişki kurarken o sıcaklığı yansıttığını düşünüyorum.”
K9	“Çayı özellikle tükettiğim zamanlar, yemek sonrası zamanlar oluyor. Ben çayı şöyle kullanırım genellikle: Yemek sonrası zamanlarda beni rahatlatması veya sakinleştirilmesi, dinginleştirilmesi amacı ile kullanıyorum.”
K2	“Çayı Türk toplumu için kültürel bir birliktelik, sohbet paylaşımında içilen bir içecek olarak düşünüyorum.”
K4	“Açıkçası benim için bir yaşam biçimi diyebiliriz. Ortalama sekiz saat uyuyorsam, sekiz saatin haricinde, kalan diğer zaman sürecinde çay içiyorum diyebilirim...”
K10	“Çay benim olmazsalarımından biri. Yani çaysız yapamıyorum. Kaliteli olduğunu fark edersem, damağımda bıraktığı tat hoşuma giderse, ben onu içmeye devam ederim.”
K5	“İhtiyaçmış gibi çay içiyorum. Herkes çay içeriyor. Böyle mecburiyetten sanki çay içmeye başladım.”
K8	“Stresli olduğum zamanlar beni psikolojik olarak rahatlatan bir içecek. Sabah kahvaltıda, akşam veya gecenin herhangi bir vaktine kadar çay benim hayatım içerisinde olan bir içecek.”

Tablo 4. Çayın hazırlanmasına dair katılımcı beyanları

Katılımcı	Beyanı
K2	“Değişik bitki çaylarını çok demleriz. Ihlamur çayı, adaçayı ve kekik demliyoruz. Bizim çayın yanında hep bir şey olur. Yani zaten kahvaltının yanında çay içeriz. Peynir, zeytin, yumurta, artık ne varsa... Akşamları da bir tatlı, tatlının yanında ya da işte çerez, fındık, fıstık, çekirdek, mısır... Onların yanında, genelde hep bir şeyin yanında tüketiriz. Limonu çok severim, çayla uyumlu olduğunu, lezzet olarak deneyimlediğim için, limon sıkırım genelde.”
K8	“Fazla bir ölçüm yok, genelde göz kararı... Tabii ki kişi sayısına bakarak, genelde göz kararı... Nasıl demliyorum? Tabii çaydanlığın altına suyu koyuyoruz, kaynatıyoruz. Çok haşlanmamasını isteriz. Ondan sonra, çaydanlığın üst kısmına göz kararı çayımı koyuyorum. Ve sıcak suyu döküp özünü alıyorum çayını.”
K4	“Altı, yedi yıldır çay bardağında, misafirliklerin dışında çay tüketmiyorum. Büyük kahve bardakları, kupalarımız var ya... Onlarda tüketmeye çalışıyorum. Evimde de zaten çay bardağı yok. Büyük kahve bardaklarında, ortalama günde altı- yedi bardak çay tüketiyorum.” “İyi kalitede, iyi markaları tercih etmeye çalışıyorum.”
K10	“Rengi daha koyu çıksın diye şeker atıyorlar. Daha çok kahvehanedekiler yapıyor onu. Ama şekersiz çay tüketenler onu bile hemen fark edebiliyorlar.” “Benim damak tadıma hitap etmeli görüntüsüyle. Öncelikle görüntüsü bulanık olmayacak; böyle pırl pırl parlaması lazım. Kaldırdığımda bardağı görmem lazım.”
K6	“Farklı tipteki kalabalıklar için evimde her zaman dört farklı boyutta çaydanlık olur. Evde iki kişi isek çayı ona göre demlerim. Misafir sayısı arttıkça o çaydanlığın sayısı artar. O ocakta kaynayan çayın altı, hiçbir zaman kapanmaz. Her zaman açıktır. Semaver de aynı şekilde... O semaverin içindeki ateş her zaman yanar.”
K3	“Hani, bizim halk arasında bir tabir var, tavşankamı dediğimiz. Ben tavşankamı içemiyorum, açık tüketiyorum çayı, şekersiz ve mümkünse limon ilavesiyle tüketebiliyorum. Ama yaklaşık bir on beş yıldır şekersiz tüketiyorum.”
K7	“Ben çayı, çay bardağında seven bir insanım. Mümkünse, çay bardağında istiyorum. Bu bile aslında kültürümüze bir katkı biliyor musunuz? Çay içme şekilleri de öyle: İnce belli bardakta içeriz çayı. Fincanda çok tercih edilmez diye biliyorum. Ama ben de imkân dâhilinde ise cam bardakta içmeyi tercih ediyorum.”
K1	“Taze demlenmiş çayı kaliteli diye tabir edebilirim. Bayat çayı kokusundan, renginden anlıyorum. Tavşankamı renginde olacak, kokusu güzel, tam demli olacak.” “Aromatik çayları seviyorum. İşte bu bergamotlu çay, karanfilli, tarçınlı... Kendim yapıyorum. Çaydanlığın içine mutlaka tarçın koyuyorum. Bergamot atıyorum. Aromatik çaylardan hoşlanıyorum.”
K9	“Ama en fazla iki çay türünü birbirine karıştırıyorum. Yani, iki farklı çayı birbirine karıştırıyorum.” “Öncelikle ben çayı zaten demli seviyorum, yani bardağın büyük bir kısmını dem oluşturuyor.” “Tek bir noktadan demliğe dökülecek şekilde büyük demlikten küçük demliğe çayımı aktarıyorum ve üstünde gezdirmeden sadece bir noktadan incek şekilde küçük demliğe indiriyorum. Bir 10-15 dakika bekletiyorum çayımı. Daha sonra kısık ateşte altı açık olacak şekilde devam ettiriyorum. O şekilde hazırlıyorum çayımı.”

5.3. Çay ile İlişkili Ritüeller Üzerine Bulgular

Yeme-içme eylemleri toplumların davranışlarını, dolayısıyla kültürlerini etkilemektedir. Toplumların bir araya gelerek oluşturdukları davranış örüntüleri ritüelleri de kapsamaktadır (Beşirli, 2010). “*Âdet hâline gelmiş*” ve “*ayin*” gibi anlamlara gelen ritüel kelimesi (TDK, 2021), günlük hayatın düzenlenmesinde ve davranışların günlük hayata yerleşmelerinde etkilidir. Ritüeller, seremoniler toplumun kültürüne, yaşayış biçimine uygun olmalıdır (Beşirli, 2010). Medeniyetlerin tarihleri ile yaşadığı, tarihlerin de mutfaklardan başladığı (Akkor, 2016) gerçeği ile birlikte, çeşitli ülkelerde ve toplumumuzda çay içme alışkanlıkları ve ritüelleri ile ilişkili birçok örnekle karşılaşmak mümkündür. “*İçecekler, yabancılar, tanıdıklar, hizmetçiler ve aile içindir. Öğünler ise sadece aile, çok yakın arkadaşlar ve onur konukları içindir.*” diyen İngiliz antropolog Mary Douglas’ın (Beardsworth & Keil, 2011) bu cümleleri de içeceklerin servis önceliği ve ritüel ilişkisi üzerine aktarımlarındandır.

Uzakdoğudan çıkıp Türklerin beslenme kültürü içerisine giren ve mutfak kültürümüze kolaylıkla adapte olan çayın sosyallige olan katkıları Cumhuriyet döneminde oluşmaya

başlasa da temeli, Osmanlı dönemine denk gelmektedir. Türk – İslam motifleriyle geleneklerimize uyarlanan çay içme etkinlikleri daha sonra ritüel halini almaya başlamıştır (Kuzucu, 2012).

Hem ülkemizde hem de dünya çapındaki çay ve çay tüketim alışkanlıkları ile ilgili yerleşmiş davranış kalıpları katılımcıların yorumlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Öncelikle Tablo 5’de çay ritüelleriyle ilişkili beyanların çarpıcı olanlarına yer verilmektedir.

Katılımcı yorumlarıyla birlikte, çayın gündelik hayatta ve toplumumuzda birçok açıdan yer aldığı, yerleştiği ve hemen hemen her öğünde tüketildiği söylenebilir. Türk kültürü açısından misafirperverliğin sembolüdür. Asıl amacın çay içmek olduğu çeşitli toplanma etkinliklerinin yapıldığı, iller ve bölgeler arası çay tüketim alışkanlıkları ve sıklığının, çay cinslerinin farklılaştığı da görülmektedir. Yine Aksaray, Zonguldak gibi illerimizde ‘kız isteme’ merasimlerinde kahve yerine çay servisi edildiği ve kültürel açıdan çayın farklı örf ve adetlerde yer aldığı söylemek mümkündür. Japon kültüründe siyah çaydan çok yeşil çayın önemli olduğu ve bu çaya özel seremoniler düzenlendiği; İngilizlerin de “Beş Çayı”

Tablo 5. Çay ile ilişkili ritüeller hakkında katılımcı beyanları

Katılımcı	Beyanı
K1	"Bizim kültürümüzde artık yer etmiş, toplumumuzda. Mesela çay saatlerimiz var. Gün yapıyoruz kadınlar arasında. Ben görüyorum kendimden, ailemden, etrafımdan... Çay demliyorlar. Hani bizde şey yok işte: Filtre kahve koyup günü tamamlayalım, bir kruvasan yiyelim değil. Kahvaltı sofralarımızda bile çay demliyoruz. Japonlar çaya özel ayrıcalıklı bir olay olarak bakıyorlarmış. Çay işte bizim gibi siyah değil de yeşil, yeşil çay Matcha Çayı dediklerimiz... Böyle yaprak değil, toz haline getirilmiş yeşil çayı..."
K8	"Erzurum yöresinde kıtlama tarzı bir kültür vardır. Ankara'dayken çayları daha demli içtiklerini fark ettim. Bizim orada biraz daha açık içilir; yani Yalova tarafında. Batı tarafı diyeyim ben size. Doğuda, İç Anadolu ve Karadeniz'de daha koyu demlendiğini gözlemledim."
K5	"Bizim orada şu var. Aksaray açısından değerlendirelim. Diğer illerde veya bölgelerde böyle midir bilmiyorum. Mesela kız isteme töreninde ne olur? Ne içersiniz? Kahve içersiniz değil mi? İşte bizim orada o yok. Bizde çay içeriz. Kız istenmeye geldiği zaman kesinlikle çay demlenir yani. 'Hadi kızım git çay getir.' derler. Çay demlenir, çay dağıtılır. Kahve kültürü yoktur bizim orada, hala böyledir."
K3	"Sütlü çay tüketiliyor İngiltere'de. Sütlü içinde, poşet çay tarzı çaylar demlenebiliyor. Ya da yine İngiltere tarafında beş çayları düzenlenebiliyor. Zamanla geçmiş bize. Ama şu an, o biraz evli kadınların kısır günleri dediğimiz günlere döndü, biliyorsunuz. Mesela biz kendi içimizde de baktığımızda, bir Ege'de içtiğimiz çaylarla Karadeniz'de içtiğimiz çaylar çok fark edebiliyor ya da bir Doğuda içtiğimiz çayla... Çünkü doğuda Sri Lanka çayı denilen adına, kaçak çay adı altında bildiğimiz çayla biraz sert çay olan çay tüketimi de oluyor."
K7	"Bizim adetlerde var, bilmiyorum; evlenileceği zaman ya da kız istemeye gidildiği zaman, daha doğrusu çay getirilir kayınpedere. Üzerindeki bardak ters çevrilir. Bu şekilde çay verilir. Bu bile enteresan bir örnek olarak işlediğini gösteriyor kültürümüze."
K9	"Buralarda, özellikle Doğu taraflarında ve özellikle İran sınırına, Irak sınırına yakın olan yerlerde... İşte Van, Hakkâri gibi illerimizde kaçak çay dediğimiz çay tüketimi çok fazla."
K2	"Ben mesela dediğim gibi çok aşırı çay tutkunu değilim ama kıraathaneye gittiğimde mesela direkt hiç sormadan kahvede çay getirilir önüne. Ne içersin demeden çay gelir direkt; o çaydır."
K10	"Şöyle diyeyim; çay misafirperverliğin bir simgesi gibi bizde. Hadi bir çay koyayım içelim ya da işte bir araya gelelim bir çay demleyelim... Çay partileri mesela evlerde... Altın günü yapıyoruz aslında, çay günü oluyor genelde... Bulgaristan'a gitme deneyimim olmuştu. Onlarda da çay, kahvaltı kültürü diye bir şey yok. Sabah, sade kahve içiyorlar deli bir şekilde. Onlarda da kahve kültürü var. Çok garip hissetmişim; çünkü orada Türk evine gidiyorsun ama çay yok."

isimli geleneklerinin olduğu ve çaya süt ekleyerek tükettikleri; Bulgaristan gibi Avrupa ülkelerinde de çayın çok fazla tüketilen bir içecek olmadığı gerçeğine ulaşabiliriz. K3'ün yapmış olduğu yorumlarda, farklı toplumların çay ile ilgili alışkanlıklarının kültürümüzde yansımalarını gördüğümüzü söylemek bu anlamda yanlış olmayacaktır. İngiltere'de ortaya çıkan ve *five o'clock tea* olarak adlandırılan çay içme geleneği, daha sonra diğer ülkelere yayılmış ve ikinci vaktine denk geldiği için bizim kültürümüzde de *ikinci çayı* olarak yerleşmiştir (Kuzucu, 2012).

5.4. Çayın Sosyallığe Etkilerine Yönelik Bulgular

Önceleri ilaç olarak kullanılıp sonrasında bir içecek olarak tüketilen çay 15. yüzyılda Çinlilerin onu yüceltip "Çayizm" kavramının doğmasına yol açmıştır. Kakuzo (2006)'ya göre çayizm; "dünya galesinin iğrenç gerçekliklerinin arasındaki güzelliğe hayran olma temeline dayalı bir kültür." Başka bir ifadeyle, hayatın içindeki imkânsızlıkları başarmada mükemmel olmayana tapınmadır. Çay içmenin modern bir meditasyon biçimi olabileceğini söyleyen Reimertz (2003), 5000 yıllık insanlık tarihinde yaşamın yapaylaştığı ve göreneklerin yüzeyselleştiği "kullan-at toplumunun" zafiyetine karşı çayın ruhunun bir ilaç, insan özsaygısını besleyen bir gıda olduğunu söylemektedir. Tüm bu felsefi yaklaşımlar ile birlikte çayın sosyalleşme açısından yalnızlığa iyi geldiğini, eş, dost, akraba ile kurulacak samimiyetin temelinde yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Çayın bireyler ve aileler arasında tüketiminin yanı sıra, konuk ağırlamada, belli amaçlar doğrultusunda toplanan kişilere ikram edilmesi sosyalleşme açısından toplumumuzda gelenek haline gelmiştir. Öyle ki, kahvaltı ile birlikte, kahvaltıdan sonra keyif çayı olarak; kamusal alanda, kışla, cephe gibi askeri birliklerde, diplomaside, kadınların sosyalleşmesinde, kahvehanelerde ikram olarak çay servisi edilmesi, çay servisinde belirli davranış kalıplarının oluşması Türk kültüründe çayın sosyal bir anlam kazandığını göstermektedir (Kuzucu, 2012).

İletişim kurma açısından çayın üstlendiği roller, çayın sosyalleşme üzerindeki etkileri katılımcı beyanları ile bu kısımda açıklanmaya çalışılmıştır.

Katılımcı yorumları incelendiğinde, çayın iletişim başlatan ve iletişimi sürdüren yönüyle birlikte bir temsil aracı olduğu görülmektedir. Tanışmaların, sohbetlere davetin, kaynaşmanın ve sosyalleşmenin unsuru olarak anlam yüklenen bir olgu haline gelmiştir. Türk toplumunda misafirperverliğin simgesi ve ortamın uyumlaştırılmasında da aracı olan çay "...bir çay içelim mi?" cümlesindeki gibi samimiyetin temsili olarak rol almaktadır.

5.5. Çayın Sağlık İlişkisi Üzerine Bulgular

Siyah çay ve diğer bitki çaylarının en önemli özelliği doğal olmaları, yapay olarak katkı maddesi, renklendirici ve koruyucu madde içermemeleridir. Bedeni ve zihni dinlendirmesinin yanı sıra sindirim sistemi içerisinde mide salgılarını artırıp

Tablo 6. Katılımcıların sosyalleşme açısından çay hakkındaki yorumları

Katılımcı	Beyanı
K2	“...Akraba, arkadaş çağırıp çay demlemeden gönderirsen ayıp gibi algılanıyor. Bir sohbet ortamında çay içelim diyorlar mesela. Konuşmaya gidelim denmez, ‘Bir çay içelim!’ Çay orada aslında sohbeti ya da bir konuyu temsil ediyor. Anlam yüklenmiş...”
K5	“Buluşmalar dahi, ‘...gel seninle bir görüşelim, konuşalım.’ demiyoruz. Bir çay içelim, diyoruz. Yani aslında misafirlğe davet etmenin bir yolu haline gelmiş çay veya işte sohbet etmenin bir aracı haline gelmiş.”
K7	“Yeni bir arkadaş ortamına bile girdiğinizde, yeni tanışırken bir şeyler yapmak istediğinizde... Misafirler var, ‘...dışarıda çay, kahve içelim veya beni bir çaya çağır.’ Bakın aslında oradaki vurgu, tanışmak. Ama çay, çay, vurgu çay... O yüzden kesinlikle insan ilişkilerinde, toplumsal, kültürlerin kaynaşmasında, özellikle bizim toplumumuzda arkadaş çevremizde, öğretmenler odasında... Yani bilmiyorum, bu gizli bir dostluk pekiştirici... Ben çok etkili olduğunu düşünüyorum toplumda, insan ilişkilerini ilerlemesinde yani. Öncü olabilir.”
K3	“Çünkü zaten bir uzvumuz gibi olmuş çay bizim için. Hani sürekli hayatımızda, sürekli sohbetlerimizde, hep yakın arkadaş gibi yanımızda olduğu için. Benim açımdan hani bir samimiyetin, belli bir yere aidiyetin ya da sosyalleşmenin bir aracı gibi olarak görüyorum çayı açıkçası.”
K8	“Biz misafirperver bir toplumuz. Bir misafirlğe gittiğimiz zaman çaya kadar, sohbet ve muhabbet çok yüzeysel geçer ama çay geldikten sonra ortam biraz daha yumuşar. Mesela kız istemelerde olsun, hani yiyecek-içecek gelene kadar ortamda bir gergin hava vardır. Ne zaman o ortama bir çay, kahve gelir, ortam biraz yumuşar. Daha samimi ortam olur.”

hazmı kolaylaştırdığı bilinmektedir. İçerisindeki kafein sayesinde vücuda uyarıcı etkisinin yanı sıra kan dolaşımı ve böbrek fonksiyonlarını artırmaktadır (Gürsoy, 2005). Beyin fonksiyonlarında da iyileştirici özelliği olan çay bitkisinin içeriğinde bulunan polifenollerin de yapılan araştırmalarda kanser önleyici etkileri de bulunmuştur. Halk arasında çay ile ilgili yapılan uygulamalarda soğuk algınlıklarında boğazı yumuşatmak, göz sağlığında göz banyosu suyu, romatizma ve eklem ağrılarında çay lapası, ağız ve diş sağlığında gargara olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Çay yağının yemeklerde kullanımı ve çay bitkisinden üretilen kolonyalar da halk arasında bilinen uygulamalardandır (Duman, 2005).

Çayın sağlık üzerindeki etkileri ile ilgili araştırma bulguları üzerine, katılımcıların yorumları Tablo 7’de aktarılmıştır.

Tablo 7. Çayın sağlık üzerindeki etkileri konusunda katılımcı beyanları

Katılımcı	Beyanı
K6	“Özellikle çevremde şöyle insanlar var; çay içmeden başı ağrıyan... Demlediği çayı demlikte bırakmayıp hani onu bitirmeye çalışsan... Hani çayı döktüğü zaman üzülen... Yani o tip insanlar bile var çevremde.”
K8	“Olmazsa olmazım değil ama tiryakisi de değilim. Ama hani şunu artık hissettim mesela. Özellikle dedim ya evlilikten sonra mesela, akşam yemeğinden sonra çay olsa da içsek... Hani arıyorum artık bilmiyorum. O içerisindeki kafeinden dolayı mı bilmiyorum ama insanın gerçekten canı çay istiyor. O noktada bir ihtiyaç olduğunu düşünüyorum ben.”
K4	“Benim için, sindirimi kolaylaştırdığı için, midemi ve bedenimi aynı zamanda rahatlatma aracı... Yani çayın dışında herhangi bir içecek türü koyabileceğimi düşünmüyorum açıkçası.”
K9	“İyi bir çaysa eğer öncelikle ben, dediğim gibi çayı önce bir rahatlatma... Hani biraz, biraz da sakinleşme için kullanıyorum. Ve özellikle yemekten sonraya alıştırdığım için kendimi, yemeğin hazmını kolaylaştırma... Çay içtiğim zamanlarda hem yemek sonrası hem de normal gün içinde, kendimi çok daha rahat hissediyorum. Benim için gün içinde bir ihtiyaca dönüşüyor.”
K1	“Mesela diyorum ki; afyonum patlamadı, bir çay içeyim, çay içmem lazım, diyorum. Yani kahve gibi değil. Çay içeyim kendime geleyim diyorum.”
K7	“İçmediğimde sanki uyumamışım... Çok temel ihtiyaçlarımı yapmamışım gibi hissediyorum.”
K3	“Aslında artık alışkanlığa dönmüş gibi duruyor bizde. Dediğim gibi sabah uyandıığımızda yüzümüzü yıkamak gibi... Kaliteli çay geldiği zaman ya da çayı demlemeyi bilen bir insanın elinden çay içtiğim zaman, mutlu oluyorum.”
K5	“Evet, rahatlamış hissediyorsun. Mesela ben çayı çok seviyorum, dedim. Ya kahvaltılarda içtikten sonra, kahvaltı bittikten sonra, o çay, keyif çayı içiyorsun ya mesela onu çok severim. Alırım bardağımı, televizyonumu açarım. Keyif çayı yaparım yani. Hiçbir şey olmasa da, o zaman kendimi mutlu hissediyorum.”

Katılımcı beyanları incelendiğinde çayın kişiler üzerinde öncelikle ihtiyaç olduğu için içildiği görülmektedir. K1, K3, K7, K8 ve K9’un yorumları çayın ihtiyaçtan da öte alışkanlık haline geldiğini göstermektedir. Yemekten sonra içilen çayın bireylerde rahatlatma etkisi yarattığı, sakinleştirici özelliğinin yanı sıra hazmı kolaylaştırdığı katılımcı beyanlarından çıkarılabilmektedir.

Tüm bunların yanı sıra aşırı tüketildiğinde ülser oluşuma zemin hazırladığı, taşikardi (kalp atışının yükselmesi), tansiyon yükselmesi ve huzursuzluk yarattığı, vücuttaki kalsiyum dengesini bozduğu ve demir emilimini önlediği için kansızlığa sebep olduğu bilinmektedir. Dışarıda ve açıkta satılan çayların nem içeriğinden dolayı çeşitli mantar ve bakteri ürettikleri de yine yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir (Duman, 2005).

Çok sıcak, çok soğuk, çok demli ve bekletilmiş çay içilmemesi; iki yaşından küçük çocuklarda, yüksek tansiyonu ve böbrek rahatsızlığı olanlarda ve hamile kadınlar tarafından tüketilmemesi önerilmektedir. Ayrıca yemekle birlikte alınmaması ve yemekten en az bir saat önce ve sonra tüketilmesi tavsiye edilmektedir (Gürsoy, 2005).

6. Sonuç ve Öneri

Üretimi binlerce yıl öncesine dayanan çay, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sevilerek tüketilen içeceklerin başında yer almaktadır. Ülkeler ve kültürler arası çeşitli şekillerde çayın üretim, tüketim ve servisi farklılaşsa da bu durum genel itibarıyla dünya çapında sevilerek tüketilen bir içecek olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Çin’den Uzak Doğu’ya ardından diğer ülkelere yayılan çay, ülkemize geldiği yıllarda en çok tüketilen içeceklerden olan kahvenin yerini almaya başlamıştır. Kolay hazırlanabilmesi, maliyetinin düşük ve ulaşılabilir olması, kolay hazmedilmesi ve yediden yetmişe herkesin rahatlıkla tüketebilmesi gibi nedenlerden dolayı Türk kültüründe sevilerek benimsenmiş ve milli bir içecek olma yönünde hızla ilerlemiştir.

Akademik alanda çay ile ilgili yapılan çalışmaların çoğunluğu, çayın tarihi, çay türleri, çay üretimi ve verimi, çayın sağlık ile olan ilişkisi, tıbbi açıdan değerlendirilmesi ve bitki çayları açısından incelenmesi üzerinedir. Akademik alanda yapılan çalışmaların yanı sıra, Türk kültüründe edebiyat, güzel sanatlar gibi alanlarda çay ile ilgili birçok esere rastlamak mümkündür. Çeşitli kitaplarda (Reimertz, 2003; Kuzucu, 2012; Gürsoy, 2005), şiir, hikâye, anlatı, özdeyiş, mâni ve ilahi gibi edebi türlerde (Duman, 2005); ayrıca resim gibi görsel sanat eserlerinde (Duman, 2005) çay ile ilgili ifadelere rastlamak mümkündür. Farklı bilim, sanat ve kültür eserlerinde çaya dair çalışmaların varlığı çayın Türk kültürüne köklü bir şekilde yerleştiğine işaret etmektedir.

Kahvaltı sofralarından ikinci çaylarına, ara öğünlerden akşam yemekleri sonrasına, misafir ağırlamadan, çeşitli şekillerde kurulan iletişime kadar; yaz kış fark etmeksizin her mevsim rahatlıkla çay tüketilebilmektedir. Sadece tüketilmek için içilmeyen aynı zamanda iletişim başlatan ve iletişimi sürdüren bir özelliği de bulunan çay için samimiyetin, sıcaklığın simgesi benzetmesi yanlış olmayacaktır. “Bir çay içelim mi?” cümlesi bile aslında amacın sadece çay içmek olmadığını, bunun ötesinde iletişim kurmak için çayın bu açıdan bir köprü oluşturduğunu ifade etmektedir.

Çalışmada oluşturulan çay ve kişilik temasında çayın bireyler için samimiyeti, birlikteliği temsil ettiği ve ihtiyaç haline geldiği özellikle vurgulanmaktadır. Günlük hayatta çayın bir işlevinin de “sohbet etmek” olduğu vurgusu yaygınlaşmıştır. Çay içmenin kişilere mutluluk verdiği; çay içmeyen ya da daha az tüketen bireylerin çevrenin etkisiyle çay tüketim sıklıklarının arttığı yine bulgulardan elde edilen sonuçlar arasındadır.

Çayın özellikleri ve hazırlanması temasında, genellikle siyah çay tüketiminin yaygın olduğu, siyah çay dışında bitki çaylarının da tüketildiği katılımcı yorumlarından çıkarabilmektedir. Özellikle keyif amaçlı içilmesinin yanı sıra sağlık amacıyla da tüketildiği bilinmektedir. Çay servisinde ince belli çay bardağının çay fincanına göre daha fazla tercih edildiği

görülmektedir. Alt demlikte kaynayan suyun üst demlikteki çaya eklenerek hazırlandığı şekli daha yaygındır. Çay demlemeden önce kimi tüketicilerin “çayı yıkadığı” ve bu şekilde daha iyi demlendiğini, bulanıklık yaratmadığını; çayın daha çabuk ve daha koyu demlenmesi amacıyla da dem içerisine bir veya iki adet küp şeker eklendiği ifade edilmiştir.

Türk kültüründe, çay tüketiminde kahvaltı dışında, çayın yanında atıştırma malzemeleri yenmesi, yerleşmiş davranış kalıplarından biridir. Şekersiz tüketilen çay, çay tadının daha iyi algılanmasında etken olmakta, çayla birlikte şeker kullanımı azalmaktadır. Kaliteli çay algısında, ismi duyulan güvenilir marka çayların tercih edildiği; iyi demlenmiş, acı ve bulanık olmayan çayların kaliteli olduğu bulgulardan çıkarılan sonuçlar arasındadır.

Çay ile ilgili ritüeller temasında, çaya atfedilen bir tanım da çayın misafirperverliği temsil etmesidir. Türk toplumunun örf ve adetlerinde çeşitli şekillerde yerleşen çay için farklı bölge ve yörelere özgü demleme ve servis etme şekillerinin olduğunu söylemek mümkündür. Çeşitli kültürlerdeki çay tüketim alışkanlıklarını diğer kültürlerde farklı yansımalarını görmek adına; Türk kültüründe ‘beş çayı’ kavramı buna örnek olarak verilebilir. Birçok alanda çay ile ilgili olay, olgu ve davranışlara rastlamak Türk kültürüne ne denli işlemiş olduğunu görebilmek açısından önemlidir. Örneğin; ‘paşa çayı’, ‘tavşankanı’, ‘kıtlama çayı’, ‘çay ocağı’, ‘çayhane’, ‘çaycılık’ vb. kavramlar ile çay içme araçlarından olan ‘ince belli cam çay bardağı’, ‘çay bardağı altlığı’, ‘çay kaşığı’, ‘semaver’ gibi terimler Türk toplumunun kültürünü yansıtan özellikler arasında sayılabilir.

Çayın sosyallığe etkileri temasında sosyokültürel açıdan toplanmak, paylaşmak, samimiyet ve iletişim kurmak, birliktelik vb. anlamları içeren çay; Türk kültürünün örf ve adetlerine yansıdığı için Türk kültürünü simgeleyen unsurlar arasında yer aldığı söylenebilir. Çay, misafirlığe davet etmenin bir yolu, sohbet çağırmanın bir aracıdır. Mutluluklara vesile olmasının yanı sıra acıların, üzüntülerin paylaşılmasında; kişiler arası iletişime katkıda bulunması ve derin sohbetler kurulmasında birleştirici bir role sahiptir.

Çayın sağlık ilişkisi temasında çayın sağlığa olan faydaları incelendiğinde çayın, dinlendirici, rahatlatıcı, hazmı kolaylaştırıcı olduğu ve alışkanlık yanında ihtiyaç haline dönüştüğü, kişilerde mutluluk, keyif uyandırdığı sonuçları çıkarılmıştır. İçeriğinde bulunan kafein, tanen ve antioksidan gibi maddeler sayesinde sağlık açısından birçok yararının olduğu yapılan çalışmalar sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Uyarıcı, dinlendirici, hazmı kolaylaştırıcı gibi etkileri nedeniyle günlük hayatta sıklıkla tercih edilen içecekler arasında yer almıştır. Ancak çayın çok fazla tüketimi de sağlık üzerinde çeşitli sorunlara yol açmaktadır. Aşırı tüketim sonucunda uykusuzluk, demir eksikliği, kansızlık, taşikardi gibi rahatsızlıklara da sebebiyet verebilmektedir.

Sosyalleşmenin bir aracı olarak, iletişim kurmak ve sürdürmek, ortama samimiyet katmak gibi amaçlarla “çay içme” etkinlikleri düzenlenebilir. Günlük tüketilecek çay miktarı, yaşa, cinsiyete, kronik hastalık vb. durumlara göre ölçülü içilmesi, bitki çaylarının da günlük tüketimde yer alması ve aşırıya kaçılmaması, çayın şekersiz tüketilmesi önerilmektedir. Çay demlemede yumuşak içimli su kullanılması, çay yapraklarının

sıcak su üzerine eklenerek, haşlamadan demlenilmesi daha iyi sonuç alınmasını sağlayacaktır.

İleriki çalışmalarda daha fazla sayıda ve farklı demografik özelliklerde katılımcılar ile derinlemesine mülakatlar yapılması; benzerliklerin ve farklılıkların kendi içlerinde tartışılabilmesini olanaklı kılmak adına görüşmeler yürütülmesi ve nihayetinde elde edilen bulgular ile ölçekler geliştirerek geniş kapsamlı araştırmalar yürütülmesi, genellenebilir sonuçlar elde etmeyi olanaklı kılacaktır.

Kaynakça

- Akkor, Y.E. (2016). *Gelenekten Evrensel Osmanlı Mutfağı*, Alfa Basım Yayım Dağıtım San.ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul.
- Albayrak, S. (2018). *Farklı Sürgün Dönemlerine Ait Kurutulmuş Siyah Çayın Kalite Özelliklerinin Ekolojik Bölgelere Göre Değişiminin Belirlenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bahçe Bitkileri Anabilim Dalı, Ordu.
- Aydın, E. (2003). Cumhuriyet Devri Türk Şiirinde Çay Motifi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30, 61-86.
- Aykaç, G., Uzun, M. & Özçelıkay, G. (2014). Sosyal Yönüyle Çay (Camellia Sinensis). *Lokman Hekim Journal*, 4(1), 1-5.
- Beardsworth, A. & Keil, T. (2011). *Yemek ve Toplum Çalışmasına Bir Davet Yemek Sosyolojisi* (Çev. Abdülbaki Dede), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Beşirli, H. (2010). Yemek, Kültür ve Kimlik, *Milli Folklor*, 22(87), 159-169.
- Çağatay, S. (1952). Abd-ül-Kayyum Nasrı, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 10(3-4), 147.
- Çakıcı, C. & Şimşek, N. (2017). Çay ve Kahve Hangi Durumlarda Neden Tüketilir, Hangi Duyguları Çağırır?, *VI. Ulusal II. Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu*, 14-15 Nisan 2017, ss. 377-388, Gaziantep.
- Çalışır, G., Türkal, İ., Türten, B., Kütükoğlu, E. & Özarslan, C. (2019). Çay İçme Kültürünün Kişilerarası İletişime Katkısı. *Mavi Atlas*, 7(2), 54-87.
- Çelik, F. (2006). Çay (Camellia sinensis); İçeriği, Sağlık Üzerindeki Koruyucu Etkisi ve Önerilen Tüketimi, *Türkiye Klinikleri J Med Sci*, 26, 642-648.
- Çokluk, Ö., Yılmaz, K. & Oğuz E. (2011). Nitel Bir Görüşme Yöntemi: Odak Grup Görüşmesi, *Kuramsal Eğitimbilim*, 4(1), 95-107.
- Duman, M. (2005). *Çay Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Erdemir, V. (2010). Genel Hatlarıyla Cha-No-Yu, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29, 105-115.
- Genç, F. (2010). *Türkiyede Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Kalkınma İktisadi ve İktisadi Büyüme Bilim Dalı, İstanbul.
- Gözler, Z. (2014). Türklere Çay ve Kahve Kültürü, *Türk Yurdu Dergisi*, 103(320), 1-3, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=150>, Erişim Tarihi: 23.11.2020.
- Güneş, S. (2012). Türk Çay Kültürü ve Ürünleri, *Milli Folklor*, 24(93), 234-249.
- Gürsoy, D. (2005). *Demlikten Süzülen Kültür: Çay*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.
- Honda, Y. (t.y.). History of Turkish Tea Drinking Habits, *Turkish Embassy*, <https://www.o-cha.net/english/conference2/pdf/2001/files/PROC/I-022.pdf>, Erişim Tarihi: 16.11.2020.
- Kakuzo, O. (2006). *Çayname*, Arion Yayınevi, İstanbul.
- Karasar, N. (2004). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Kılıç, O., Gündüz, O., Aydın Eryılmaz, G. & Emir, M. (2012). Çay Tüketiminde Tüketici Davranışlarının Belirlenmesi: Samsun İli Örneği, *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 16(4), 19-25.
- Kurt, G. (2018). Türkiye ve Seçilmiş Üretici Ülkelerin Çay Sektöründe Rekabet Gücü, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 153-186.
- Kuzucu, K. (2012). *Bin Yılın Çayı Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Megep. (2014). *Çayların Servisi*, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara.
- Murat, E. (2017). *Çayda Farklı Tarihlerde Çırpmanın Hasat Tarihi, Verim ve Kalite Özelliklerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bahçe Bitkileri Anabilim Dalı, Ordu.
- Muthumani, T., Verma, D., Venkatesan, S. & Senthil Kumar, R. (2013). Influence of Climatic Seasons on Quality of South Indian Black Teas, *J. Nat. Prod. Plant Resour*, 3(1), 30-39.
- Özcan, M. & Yazıcıoğlu, E. (2013). Türkiye Çay Yetiştiriciliğinin Sorunları ve Öncelikleri, *II. Rize Kalkınma Sempozyumu Çay-Lojistik- Turizm*, 3-4 Mayıs 2013, ss. 64-77, Ordu.
- Reimertz, S. (2003). *Çayın Kültür Tarihi* (Çev. Mustafa Tüzel), Dost Kitabevi, Ankara.
- Sağır, A. (2012). Bir Yemek Sosyolojisi Denemesi Örneği Olarak Tokat Mutfağı, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 7(4), 2676-2677.
- Stanway, P. (2014). *Çay Mucize Gıdalar* (Çev. Serpil Demirci), Kuraldışı Yayıncılık, İstanbul.
- Sayılı, M. & Gözener, B. (2013). Trabzon İli Of İlçesinde Ailelerin Çay Tüketim Durumu ve Alışkanlıkları, *Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 8(2), 1-7.
- Şimşek, A. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, İçinde, A. Şimşek (Ed.), Araştırma Modelleri, ss. 80-101, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Müdürlüğü, (Şubat 2021). *Tarım Ürünleri Piyasaları Çay*, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/%C3%87ay,%20Ocak-2021%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu--.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2021.
- Tarım ve Orman Bakanlığı, (Kasım 2020). *Dünyada Çay*, <https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/M%C4%B0LL%C4%B0%20TARIM/%C3%9Cr%C3%BCn%20Masalar%C4%B1%20%C3%9Cr%C3%BCn%20De%C4%9Ferlendirme%20Raporlar%C4%B1%20yay%C4%B1land%C4%B1/%C3%87ay%20De%C4%9Ferlendirme%20Raporu.pdf>, Erişim Tarihi: 07.11.2020
- Türk Dil Kurumu (TDK), (Ocak 2021). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 15.01.2021
- Uzundumlu, A., Karayar, S., Kurtoğlu, S. & Ertek, N. (2019). Çay Üretiminde Üretici Geliri ve Verimi Artırmaya Yönelik Bir Araştırma: Artvin İli Örneği, *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 6(3), 363-371.
- Üstün, Ç. & Demirci, N. (2013). Çay Bitkisinin (Camellia Siensis L.) Tarihsel Gelişimi ve Tıbbi Açından Değerlendirilmesi, *Lokman Hekim Journal* 3(3), 5-12.
- Yurtoğlu, N. (2018). Türkiye Cumhuriyeti'nde Çay Yetiştiriciliği ve Çay Politikaları (1923-1960), *Journal of History Studies*, 10(8), 209-232.